

Content Analysis of Secondary School Quran Education and Religious Studies Textbooks Based on the Educational Indicators of the Holy Quran

Mahmood Shirzad¹, Mehryar Shababi Shababi^{1*}, Maryam Haji Abdulbaqi¹

1. Department of Quran and Hadith Sciences, NT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

ABSTRACT

Received: 29 Jun 2025

Accepted: 27 Sep 2025

First Available: 04 Oct 2025

Final Publication: 22 Dec 2025

Keywords

Quranic education, cognitive domain, affective domain, behavioral domain, consequential domain, content analysis

This study aimed to analyze and evaluate the extent to which the content of Quran Education and Religious Studies textbooks in secondary school aligns with the educational indicators of the Holy Quran. The research employed a qualitative approach using descriptive content analysis. The population consisted of Quran Education textbooks (grades 7 to 9) and Religious Studies textbooks (grades 10 to 12). The unit of analysis was “theme,” and data were extracted and categorized according to the four Quranic educational domains (cognitive, affective, behavioral, and consequential). The results indicated that in Quran Education textbooks of lower secondary school, the consequential domain (164 cases) and cognitive domain (101 cases) were most frequently represented. In the Religious Studies textbooks of upper secondary school, the cognitive domain (144 cases) and consequential domain (133 cases) were predominant. In contrast, the affective and behavioral domains, despite their crucial role in adolescent religious identity formation, received considerably less attention. This imbalance in attention to different educational dimensions may lead to a gap between students’ knowledge, inner inclination, and practical behavior. The findings highlight the necessity of revising textbook content to strengthen affective and behavioral indicators and ensure balanced Quran-based education.

How to cite:

Shirzad, M., Shababi Shababi, M., & Haji Abdulbaqi, M. (2025). Content Analysis of Secondary School Quran Education and Religious Studies Textbooks Based on the Educational Indicators of the Holy Quran. *Study and Innovation in Education and Development*, 5(4), 1-24.

* Corresponding Author:

Dr. Mehryar Shababi Shababi
E-mail: mshababi@iau.ac.ir

© 2025 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

Education, in its various forms, has always been regarded as a cornerstone of human civilization and development. Among the diverse dimensions of education, religious education occupies a unique position, particularly in societies where religion and culture are deeply intertwined. In the Islamic Republic of Iran, textbooks on *Quran Education* and *Religion and Life* are considered the primary official sources of religious instruction at the secondary school level. These textbooks not only serve as repositories of knowledge but also function as essential tools for shaping students' identity, values, and moral behavior. The fundamental question is to what extent these textbooks align with the educational indicators of the Holy Quran and whether they are able to create balanced development across cognitive, affective, behavioral, and consequential domains.

Islamic scholars have long emphasized that education must be holistic and must facilitate the balanced growth of all human dimensions. Motahari argued that true Islamic education requires attention to rational, ethical, and spiritual growth simultaneously, with the ultimate goal of nurturing human beings capable of achieving closeness to God (5-8). Similarly, Mesbah Yazdi underlined that education in Islam is not merely the transfer of knowledge but a transformative process aiming at purification of the soul and realization of *hayat tayyiba* (9). Other Islamic thinkers, such as Bagheri and Rafiei, reinforced this view by insisting that curricula should not be reduced to intellectual development alone but must also cultivate spiritual and behavioral maturity (13, 14).

From a psychological perspective, modern educational psychology stresses that meaningful learning occurs only when new knowledge connects with prior experiences and when students actively engage with the material (15-17). This principle resonates with Quranic pedagogy, which consistently integrates reflection (*tafakkur*), reasoning, and action. If textbooks are restricted to the mere presentation of abstract concepts, they may provide cognitive awareness but fail to encourage the internalization of values or the translation of faith into behavior.

Recent studies have highlighted this imbalance in Iranian textbooks. Abedi et al. found that *Religion and Life* textbooks emphasized cognitive aspects while neglecting affective and behavioral ones (10). Likewise, Irandoost and colleagues reported that Arabic comprehension books at the junior high school level were similarly skewed toward knowledge transmission, with limited engagement of emotional and practical skills (11). Zare and co-researchers further argued that an overemphasis on knowledge without

sufficient attention to value systems may expose students to risky behaviors and weaken religious commitment (12).

In contrast, recent advances in curriculum design suggest that more balanced and innovative approaches are possible. For instance, Fel Araghi and collaborators developed a positive education-based curriculum model for secondary education that integrated cognitive knowledge with emotional well-being and practical engagement (20). Bezi and colleagues proposed an environmental education curriculum model that likewise balanced knowledge with affective and action-oriented outcomes (21). These findings align with broader calls for designing curricula that incorporate modern challenges such as technological advancements. Hernawati et al. emphasized that Islamic religious education curricula must adapt to AI-based technologies to remain relevant in the contemporary world (22). Moreover, Suparta showed that moderation-based curricula in Islamic universities can bridge traditional religious teachings with the realities of urban and modern Muslim life (23). Nst also stressed that Islamic education theories provide a robust conceptual framework for curriculum development that ensures both faithfulness to tradition and adaptability to modern contexts (24).

Philosophically, the field of curriculum studies provides useful frameworks for evaluating and designing educational materials. Ornstein and Hunkins, as well as Maleki, argued that curriculum development must ensure comprehensiveness, balance, and contextual relevance (29, 30). Mehr Mohammadi's comparative work highlighted the gaps between Iran and Germany's curriculum planning systems, emphasizing the importance of systemic and cultural adaptation (25). Similarly, Mehrmohammadi's broader perspectives on curriculum stressed that education should be seen as an integrated process involving knowledge, skills, values, and social practice (26). Gall and colleagues contributed methodological insights, arguing that both qualitative and quantitative approaches are necessary to comprehensively evaluate educational systems (32). Saroukhani's sociological perspective and Shoari Nejad's philosophical analyses also remind us that education operates within broader cultural and social frameworks (17, 27).

In light of these theoretical and empirical foundations, the present study addresses the critical gap between Quranic educational indicators and the content of Iran's secondary school textbooks. It aims to assess whether current textbooks reflect the holistic, balanced, and value-centered approach advocated in both Islamic pedagogy and contemporary curriculum theory.

METHODS AND MATERIALS

The study employed a qualitative research design using descriptive content analysis. The population included *Quran Education* textbooks for grades 7 to 9 (lower secondary) and *Religion and Life* textbooks for grades 10 to 12 (upper secondary). The unit of analysis was the “theme.” Content was systematically coded according to four Quranic educational domains: cognitive (knowledge and belief), affective (attitudes and motivations), behavioral (practical conduct), and consequential (faith outcomes and commitments). A checklist of Quranic indicators derived from prior literature served as the coding instrument. Data were categorized, frequencies counted, and comparisons drawn between textbooks at both levels.

FINDINGS

The analysis revealed that in the *Quran Education* textbooks of lower secondary school, the consequential domain was most frequent, with 164 cases identified, followed by the cognitive domain with 101 cases. In contrast, the affective and behavioral domains were far less represented. Similarly, in the *Religion and Life* textbooks of upper secondary school, the cognitive domain appeared most frequently with 144 cases, followed closely by the consequential domain with 133 cases. Again, affective and behavioral dimensions were underrepresented.

The results suggest a consistent pattern across both sets of textbooks: strong emphasis on cognitive knowledge and consequential outcomes of faith, but relatively limited coverage of affective and behavioral indicators. While the textbooks do introduce general moral teachings and provide conceptual understanding, they rarely incorporate practical exercises, role models, or emotionally engaging content that could foster internalized attitudes and real-life behavioral applications.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The findings underscore a significant imbalance in the design of religious textbooks in Iran. By focusing predominantly on cognitive and consequential aspects, the curriculum risks creating a gap between students’ awareness of religious concepts and their actual practices or heartfelt commitments. This imbalance has been reported in prior research as well, reinforcing the notion that the national curriculum requires serious revision (10-12).

The results also align with Motahari’s warning that overemphasis on one dimension of education inevitably produces an incomplete form of human development (5-8). Without sufficient attention to affective and behavioral elements, students may acquire theoretical knowledge but lack the motivation or practical guidance to apply it in their lives. This gap

between theory and practice contradicts the Quranic model of holistic education, which integrates reflection, faith, and action (9, 13).

The broader literature on curriculum supports these conclusions. Scholars argue that effective curricula must provide balance, adaptability, and comprehensiveness (29-31). Innovative models demonstrate that it is possible to design curricula that integrate knowledge with values and skills (20, 21). Similarly, Hernawati's work on AI-based religious education shows that curricula must also evolve with societal and technological changes to maintain relevance (22).

The present findings therefore suggest an urgent need for curriculum reform in Iran's religious education system. Revising textbooks to include practical exercises, emotional engagement, and real-life applications of Quranic teachings could strengthen students' holistic development. Such changes would also align Iran's educational practices with international trends toward integrative and learner-centered curricula (18, 19, 23, 24).

In conclusion, this study highlights both achievements and shortcomings in the current textbooks. While cognitive and consequential domains are well represented, affective and behavioral dimensions remain underdeveloped. Addressing this imbalance is essential for ensuring that religious education in Iran achieves its intended goals of nurturing faithful, ethical, and socially responsible individuals.

بررسی محتوای کتاب‌های درسی آموزش قرآن دوره اول متوسطه و دین و زندگی دوره دوم متوسطه بر اساس شاخص‌های تربیتی قرآن کریم

محمود شیرزاد^۱، مهریار شبابی^{۱*}، مریم حاجی عبدالباقی^۱

۱. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل و ارزیابی میزان انطباق محتوای کتاب‌های آموزش قرآن و دین و زندگی دوره متوسطه با شاخص‌های تربیتی قرآن کریم انجام شد. این مطالعه با رویکرد کیفی و به شیوه تحلیل محتوای توصیفی انجام شد. جامعه آماری شامل کتاب‌های آموزش قرآن (پایه‌های هفتم تا نهم) و دین و زندگی (پایه‌های دهم تا دوازدهم) بود. واحد تحلیل مضمون در نظر گرفته شد و داده‌ها بر اساس شاخص‌های چهارگانه تربیتی قرآن (شناختی، عاطفی، رفتاری و پیامدی) استخراج و طبقه‌بندی گردیدند. نتایج نشان داد که در کتاب‌های آموزش قرآن دوره اول متوسطه بیشترین فراوانی مربوط به حیطه پیامدی (۱۶۴ مورد) و حیطه شناختی (۱۰۱ مورد) بوده است. در کتاب‌های دین و زندگی دوره دوم متوسطه نیز حیطه شناختی (۱۴۴ مورد) و پیامدی (۱۳۳ مورد) در صدر قرار داشتند. در مقابل، حیطه‌های گرایشی و رفتاری با وجود اهمیت بنیادین در شکل‌گیری هویت دینی دانش‌آموزان، کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. این عدم توازن در توجه به ابعاد مختلف تربیت دینی می‌تواند موجب شکاف میان آگاهی، گرایش و رفتار عملی دانش‌آموزان شود. یافته‌ها بر ضرورت بازنگری در محتوای کتاب‌های درسی و تقویت شاخص‌های گرایشی و رفتاری تأکید دارند تا تربیت قرآنی به صورت متوازن تحقق یابد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

تاریخ اصلاحات: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸

تاریخ چاپ نهایی: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها

تربیت قرآنی، حیطه
شناختی، حیطه گرایشی،
حیطه رفتاری، حیطه
پیامدی، تحلیل محتوا

شیوه ارجاع دهی:

شیرزاد، محمود، شبابی، مهریار، و حاجی عبدالباقی، مریم. (۱۴۰۴). بررسی محتوای کتاب‌های درسی آموزش قرآن دوره اول متوسطه و دین و زندگی دوره دوم متوسطه بر اساس شاخص‌های تربیتی قرآن کریم. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۵(۴)، ۱-۲۴.

نویسنده مسئول:

دکتر مهریار شبابی

پست الکترونیکی: mshababi@iau.ac.ir

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

تعلیم و تربیت به عنوان یکی از بنیادی‌ترین عناصر حیات انسانی، همواره در طول تاریخ مورد توجه متفکران، فیلسوفان، عالمان دینی و سیاست‌گذاران بوده است. از میان ابعاد مختلف تعلیم و تربیت، تربیت دینی جایگاهی ویژه دارد، زیرا علاوه بر شکل‌دهی به هویت فردی و اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده در جهت‌دهی به ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای نسل آینده دارد. در جامعه اسلامی ایران، که نظام آموزشی آن بر مبنای جهان‌بینی دینی و ارزش‌های اسلامی طراحی شده است، کتاب‌های درسی قرآن و دین و زندگی اصلی‌ترین ابزار رسمی برای انتقال معارف دینی به دانش‌آموزان محسوب می‌شوند. این کتاب‌ها علاوه بر آنکه حامل محتوای آموزشی هستند، در واقع نقش هدایت‌گر در مسیر شکل‌گیری شخصیت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان ایفا می‌کنند (4-1). از این رو، بررسی و تحلیل میزان انطباق محتوای آن‌ها با شاخص‌های تربیتی قرآن کریم ضرورتی انکارناپذیر است.

از منظر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، تربیت فرایندی است که باید به رشد متوازن ابعاد وجودی انسان بینجامد. شهید مطهری تأکید می‌کند که تعلیم و تربیت اسلامی زمانی کارآمد است که همه ابعاد عقلانی، عاطفی، اخلاقی و معنوی انسان به صورت همزمان شکوفا گردد (8-5). در همین راستا، اندیشمندانی همچون مصباح یزدی نیز بر این باورند که هدف نهایی تربیت، تقرب به خداوند و دستیابی به حیات طیبه است (9). به عبارت دیگر، تربیت در اسلام فراتر از انتقال دانش یا مهارت است و در حقیقت، به معنای فراهم کردن شرایط برای رشد همه‌جانبه انسان در مسیر کمال تلقی می‌شود. بر این اساس، هرگونه برنامه‌ریزی درسی باید با توجه به شاخص‌های قرآنی و ارزش‌های اسلامی انجام شود تا محتوای آموزشی علاوه بر ارتقای دانش، بر گرایش‌های قلبی و رفتار عملی نیز اثرگذار باشد.

با وجود این، یافته‌های پژوهش‌های متعدد نشان داده است که کتاب‌های درسی دینی در ایران غالباً تمرکز بیشتری بر بعد شناختی دارند و به ابعاد گرایشی و رفتاری کمتر توجه کرده‌اند (12-10). این عدم توازن می‌تواند منجر به ایجاد فاصله میان باور و عمل گردد. در چنین شرایطی، دانش‌آموزان ممکن است به سطحی از آگاهی دینی دست یابند، اما این آگاهی در رفتار عملی و سبک زندگی آنان انعکاس کافی نداشته باشد. این مسئله با اصول اساسی تربیت اسلامی که بر وحدت میان معرفت، گرایش و عمل تأکید دارد در تضاد است (13, 14).

از دیدگاه روان‌شناسی تربیتی نیز، یادگیری زمانی عمیق و پایدار خواهد بود که با تجارب زیسته و نیازهای واقعی یادگیرندگان پیوند بخورد. نظریه‌های شناختی و سازنده‌گرایی بر این نکته تأکید دارند که دانش‌آموزان باید در فرایند یادگیری فعالانه مشارکت کنند، معنا بسازند و مفاهیم جدید را با دانش قبلی خود مرتبط سازند (17-15). اگر کتاب‌های درسی تنها به انتقال مفاهیم انتزاعی و شناختی بپردازند، بدون آنکه زمینه تجربه عملی یا شکل‌گیری گرایش‌های عاطفی را فراهم کنند، احتمالاً تأثیر آن‌ها بر زندگی واقعی دانش‌آموزان محدود خواهد بود.

ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز در این زمینه نقشی تعیین کننده دارند. امروزه نسل نوجوان در جامعه‌ای زندگی می‌کند که تحولات فرهنگی و فناوری به سرعت در حال وقوع است. فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی و ارتباطات جهانی هویت جوانان را به چالش کشیده و آن‌ها را در معرض ارزش‌ها و الگوهای متنوع و گاه متناقض قرار داده است (18, 19). در چنین شرایطی، آموزش دینی اگر صرفاً در سطح شناختی باقی بماند، نمی‌تواند پاسخگوی نیازهای هویتی نسل جدید باشد. بلکه باید به گونه‌ای طراحی شود که علاوه بر ارائه دانش دینی، به تقویت توانایی دانش‌آموزان در مواجهه با چالش‌های اخلاقی و اجتماعی نیز کمک کند.

در این میان، پژوهش‌های جدید در حوزه برنامه‌ریزی درسی به ضرورت نوآوری در طراحی محتوای آموزشی اشاره کرده‌اند. به‌طور مثال، الگوهایی بر اساس آموزش مثبت‌نگر و آموزش محیط‌زیستی توسعه یافته‌اند که نشان می‌دهند چگونه می‌توان میان ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری تعادل برقرار کرد (20, 21). همچنین، استفاده از فناوری‌های نوین و هوش مصنوعی در آموزش دینی به عنوان یک فرصت برای درگیر کردن بیشتر دانش‌آموزان و ایجاد یادگیری عمیق‌تر مطرح شده است (22). چنین دیدگاه‌هایی بر اهمیت به‌روزرسانی محتوا و روش‌های آموزشی تأکید دارند تا آموزش دینی با شرایط روز جامعه و نیازهای نسل جوان هماهنگ باشد (23, 24). از سوی دیگر، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بر این اصل تأکید دارد که برنامه‌های درسی باید بر اساس فطرت انسانی، جامعیت و اعتدال طراحی شوند. این مبانی که در آثار متفکرانی چون مطهری و دیگر اندیشمندان اسلامی به تفصیل بیان شده‌اند، نشان می‌دهند که هرگونه افراط در یک بعد و غفلت از ابعاد دیگر، منجر به تربیتی ناقص و ناپایدار خواهد شد (5, 6). از همین رو، بازنگری در محتوای کتاب‌های درسی باید با توجه به این مبانی انجام گیرد. در واقع، انتخاب محتوای درسی نه تنها باید ناظر بر اهداف شناختی باشد، بلکه باید به پرورش نگرش‌ها، انگیزه‌ها و رفتارهای دینی نیز توجه کند (25, 26).

یکی دیگر از جنبه‌های مهم بحث، پیوند آموزش رسمی با زندگی واقعی دانش‌آموزان است. اگرچه کتاب‌های درسی ابزار اصلی نظام آموزشی هستند، اما زمانی می‌توانند بیشترین اثرگذاری را داشته باشند که با تجارب روزمره دانش‌آموزان ارتباط برقرار کنند. جامعه‌شناسان آموزش معتقدند که آموزش زمانی موفق است که بتواند میان ارزش‌های دینی و نیازهای اجتماعی پلی ایجاد کند (27). این موضوع در تربیت دینی اهمیت دوچندان دارد، زیرا تنها در صورتی می‌توان از آموزش دینی انتظار داشت که به انسجام اجتماعی و تقویت هویت مشترک منجر شود.

از نگاه زبان‌شناسی و فرهنگ‌شناسی نیز مفهوم تربیت ریشه‌ای عمیق در سنت ایرانی دارد. در لغت‌نامه دهخدا، «تربیت» به معنای پروردن و پرورش آداب و اخلاق آمده است (28). این معنا نشان می‌دهد که در فرهنگ ایرانی، تربیت همواره فراتر از انتقال دانش صرف بوده و بر رشد همه‌جانبه شخصیت تأکید داشته است. این دیدگاه با مبانی اسلامی همسو بوده و در اندیشه متفکران اسلامی تداوم یافته است (13, 14).

پژوهش‌های داخلی نیز بارها نشان داده‌اند که ضعف در توجه به ابعاد گرایشی و رفتاری می‌تواند موجب بی‌اثر شدن اهداف تربیتی شود. برای نمونه، تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی و آموزش قرآن در سطوح مختلف نشان داده است که هرچند اهداف

معرفتی به‌طور گسترده پوشش داده می‌شوند، اما در زمینه ایجاد انگیزه دینی و تربیت عملی، کاستی‌های جدی وجود دارد (10، 11). این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های تحلیلی در سال‌های اخیر همسو است که بر لزوم بازنگری در محتوای کتاب‌های دینی تأکید کرده‌اند (12).

با توجه به مجموعه مباحث مطرح‌شده، می‌توان گفت که تربیت دینی در ایران نیازمند رویکردی جامع‌تر است که علاوه بر انتقال دانش، به پرورش گرایش‌ها و رفتارهای دینی نیز توجه کند. این امر مستلزم بازنگری اساسی در محتوای کتاب‌های درسی قرآن و دین و زندگی است. استفاده از یافته‌های پژوهش‌های اخیر، بهره‌گیری از نظریه‌های تربیتی و روان‌شناختی و انطباق محتوای آموزشی با شاخص‌های قرآنی می‌تواند به ارتقای کیفیت آموزش دینی و تحقق اهداف تربیت اسلامی کمک کند.

بر این اساس، هدف پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتاب‌های «آموزش قرآن» و «دین و زندگی» دوره متوسطه بر اساس شاخص‌های تربیتی قرآن کریم به منظور شناسایی میزان انطباق آن‌ها با مبانی قرآنی و ارائه راهکارهایی برای بهبود محتوای آموزشی است.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و شیوه تحلیل محتوای توصیفی انجام شده است. «تحلیل محتوا به عنوان یک فن پژوهش برای توصیف عینی، نظام دار و کمی محتوای رسانه ارتباطی تعریف شده است» که می‌تواند رابطه متغیرها و شبکه ارتباطات را نه در سطح، بلکه در عمق مشاهده و بررسی کند. تحلیل محتوا شامل یک تحلیل نظام دار از متن بوده و کدگذاری در آن بر اساس مفاهیم و معانی موردنظر و عملیاتی نمودن متغیرها صورت می‌گیرد. بنابراین، محقق به پالایش مفاهیم می‌پردازد و ارتباط موجود میان مفاهیم را به دست می‌آورد و از طریق کدگذاری یا طبقه‌بندی مفاهیم موردنظر، به عملیاتی کردن بررسی محتوا دست می‌یابد. واحد تحلیل در این پژوهش، مضمون است. «مضمون واحدهای معنادار یک متن هستند». به عبارتی دیگر، «مضمون، پیام خاصی است که از جانب فرستنده پیام مورد توجه است». بنابراین در این پژوهش، تمامی مضامینی که درباره‌ی اهداف تربیت دینی مندرج در محتوای کتاب‌های آموزشی قرآن دوره اول متوسطه و دین و زندگی دوره دوم متوسطه وجود داشته، فیش‌برداری شدند و به عنوان داده‌های پژوهش برای مرحله کدگذاری و شمارش آماده گردید.

جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش، کتاب‌های آموزشی قرآن دوره اول متوسطه و دین و زندگی دوره دوم متوسطه و کتاب آسمانی قرآن برای احصاء مولفه‌های تربیتی بودند. ابزار گردآوری داده‌ها، چک لیست تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بر مبنای شاخص‌های تربیتی قرآن کریم بوده است. با توجه به نتایج به دست آمده از بررسی‌ها و تحلیل‌ها در این پژوهش چهار مولفه (یا محور) در ارتباط با مفاهیم مرتبط با مقوله‌های تربیتی دین قرآنی تعیین شده‌اند که عبارت‌اند از:

الف) بعد شناختی دارای دو مولفه معرفت و دانایی، مولفه فکری و اعتقادی.

ب) بعد عاطفی را سه مولفه انگیزه درونی، مولفه احساس درونی، مولفه تجربه درونی.

ج) بعد رفتاری دارای دو مولفه التزام درونی مولفه عمل.

د) بعد پیامدی دارای دو مولفه اراده و اختیار، مولفه توانمندی دینی.

هریک از مولفه‌های فوق نیز توسط شاخص‌هایی مورد ارزیابی قرار می‌گیرند که به عنوان مثال می‌توان در مورد مولفه فکری و اعتقادی از بعد شناختی، شاخص‌هایی مانند دین داری و خدامحوری، عقلانیت محوری، اعتقاد به معاد و یادآوری مرگ، ایمان به پیامبران و ائمه (س) را بر شمرد.

یافته‌ها

در این قسمت، نتایج بررسی پرسش‌های پژوهش به تفکیک در سه قسمت تشریح شده است

نتایج پرسش اول پژوهش: مولفه‌ها و شاخص‌های تربیتی قرآن کریم کدامند؟

با توجه به موارد یاد شده در خصوص حیطه‌های تربیتی شناختی، عاطفی، رفتاری و حیطه پیامدی لذا تدوین یک الگوی مفهومی از تربیت دینی براساس معیار و شاخص‌های قرآنی در قالب "حیطه‌های چهارگانه" یکی از اهداف اصلی پژوهش بوده است؛ از اینرو به بررسی شاخص‌ها و مولفه‌های تربیتی قرآنی پرداخته می‌شود.

آیات حاوی شاخص‌های تربیتی - براساس یافته‌های پژوهش در بررسی اولیه و بدون احتساب شاخص‌های تربیتی تکراری - حدود ۲۰۰ شاخص تربیتی می‌باشد که به شرح زیر در ذیل هر یک از حیطه‌های چهارگانه قرار گرفته است؛

۱. شاخص‌های حاوی مفاهیم شناختی و عقلانی (حیطه شناختی)

۲. شاخص‌های حاوی مفاهیم عاطفی و گرایشی اعم از سلبی و ایجابی (حیطه عاطفی)

۳. شاخص‌های حاوی مفاهیم مربوط به گفتار و کردار (حیطه رفتاری)

۴. شاخص‌های ایمانی مربوط به شریعت و احکام اسلامی، اعم از حیطه شناختی عاطفی و عملکردی (حیطه پیامدی)

لازم به ذکر است که برخی از شاخص‌های منتخب در هر حیطه، قرابت معنایی قابل توجهی با همدیگر دارند که در بررسی

نهایی تعدیل شده‌اند.

جدول ۱. شاخصه‌های تربیتی برگرفته شده از آیات قرآنی

شاخص‌ها در حیطه‌های تربیتی	مولفه‌های تربیتی	شاخص‌های تربیتی
تربیتی		
حیطه شناختی	باورها، تفکر، دانایی.	باور به توحید / باور به نبوت / باور به معاد / پرستش خداوند / تعقل و خردورزی / تفکر و تأمل / بررسی و ارزیابی / برهان و استدلال / علم و دانش‌اندوزی / بصیرت / پرسش‌گری / اجتناب از طاغوت (شرک و رزی) / کفرورزی / بت پرستی و افکار شیطانی.
حیطه عاطفی (گرایشی)	انگیزه، تجربه.	احساس، شاخص‌های ایجابی: صبر و شکیبایی / مسئولیت‌پذیری / عزم و اراده قوی / خیرخواهی / مراقبت از نفس / پندپذیری / عبرت‌آموزی / عدالت‌ورزی / ایمان‌روی / داشتن اتکاء به نفس / عمل‌گرایی / اخلاق‌گرایی / شفقت و خیرخواهی / مهرورزی / بخشایش‌گری / نشاط و شادی / ندامت و عذرخواهی / قدردان نعمت‌های الهی / عزت نفس / شهامت...
		شاخص‌های سلبی: اجتناب از؛ نخوت و تکبر / غفلت / ناسپاسی / یاس و نومیدی / رشک و حسد / حب مال / شیفتگی دنیا / حب شهوات / تجمل‌گرایی / سستی و غمگینی / ظن و گمان / هوا و هوس / تردید و دودلی / استغنا و بی‌نیازی / دورویی و نفاق.
حیطه رفتاری	اراده، التزام عملی، عملکرد.	شاخص‌های ایجابی؛ وفای به عهد / احسان به والدین / احسان به خویشاوندان / احسان به مستمندان و یتیمان / اسبقت در کارهای خیر / پای‌بندی به شریعت، حلال و احرام / اصلاح‌گرایی و صلح / عفو و مدارا / گفتار نیک و پسندیده / امانت‌داری / انفاق / ثبت معاملات / داشتن شهود در معاملات / راست‌گویی / همزیستی مسالمت‌آمیز / نیکوکاری / سیر در زمین / ارتباط با خویشاوندان / سخن‌پسندیده با سفیهان / عودت امانات / داوری عادلانه / پند و اندرز دادن / سخن‌بلیغ و رسا گفتن / سلام و درود گفتن / مهاجرت هنگام ضرورت / برپا داشتن عدل‌داد / عدالت‌ورزی با دشمن / تمثیل‌آوری و سخنوری / رفتار عادلانه / بخشایش‌گری / حفظ مهابت و قوت / تفریح و گردشگری / یاری کردن / پاسخ‌بدی به نیکی دادن / سخن‌پاک گفتن / دعا در حق والدین / داشتن سرگرمی و لحظات خوش / لذت بردن از زیبایی اسباب و مرکب / مجادله احسن / انجام کارهای شایسته / تلاش و کوشش / ادای حق خویشاوندان / اعتدال در انفاق و گشاده‌دستی / گفتار نرم و لین / شتاب در کارهای نیک / دفع بدی به بهترین شیوه / اجازه‌خواستن در هنگام ورود / تجارت سالم / گام‌های نرم / پاسخ‌ملایم به نادانان / گذار و گذر از کنار لغو / مشورت در امور / شنونده فعال / تشویق و وادار کردن به کارهای پسندیده / اعراض از جاهلین / اعتدال در راه رفتن / آرام سخن گفتن / گزینش سخن برتر با گوش دادن / جذب و تبدیل دشمن به دوست / انتقام منصفانه / رعایت ادب نزد بزرگ‌تر / واریسی خبر فاسق / سازش و اصلاح در امور / تلاش و کوشش / اطلاع به فقیران / تشویق به امر خیر / سفارش به صبر و حق / توجه و هم‌نشینی با بیماران ضعیفان و معلولان
		شاخص‌های سلبی: اجتناب از پیمان‌شکنی / فساد / کار زشت / تکلیف‌ملا ینطاق / تجملات / اکبر و فخر فروشی / زبان‌بازی و حرافی / داد و فریاد / دشنام دادن به آیین مشرکین / قتل و کشتار / اسراف / نزاع / کم‌فروشی / سخن‌ناپاک / سخنان ناشایست به والدین / اقدام بدون علم / راه رفتن با تکبر / زورگویی / بهتان / پشتیبانی از مجرمان / مصاحبت با نادانان / فحشا و منکر / کارهای ناپسند / روی تابی از مردم / افراط‌کاری / تکبر و زورگویی / تفرقه‌اندازی / اصرار به جهل / شتاب‌زدگی / ریشخند و تمسخر / عیب‌جویی / القاب دادن زشت / جاسوسی / گفتار بی‌عمل / خبرچینی / مناع‌خیر / منت‌گذاری و فزون‌طلبی / هرزه‌درایی و یاوه‌گویی / بدگویی / راندن ضعیف و نیازمند / دوستی و هم‌نشینی با بدان...
حیطه پیامدی	فروعات دینی، رویکردهای ایمانی.	شاخص‌های ایجابی؛ نماز / روزه / زکات / حج / جهاد / شهادت / دعا / صدقه / قرض‌الحسنه / اعمال ماتقدم / امر به معروف / نهی از منکر / توبی / تبرا / استغفار / طهارت / طعام حلال / تقوی الهی / شکرگزاری / توبه‌خواهی / باور به قصاص / وصیت / امتحان الهی / فرمان‌برداری الهی / مقام بر و نیکی / رعایت سهم‌الارث / اطاعت از خدا و رسول و اولی‌الامر / اهتمام و تمسک به قرآن / گوش دادن به قرآن / مراقبت از نماز / توکل و پناه بردن به خدا / ذکر و یاد کردن خدا در دل / دل‌بستگی به مؤمنان / امید به لقاء پروردگار / رعایت حدود الهی / دعوت الهی با حکمت و اندرز / باقیات و صالحات / عبادت با رغبت و بیم / تهجد شبانه / دل‌پاک به سوی خدا بردن / آخرت‌اندیشی / ایمان‌گرایی / حب الهی. / ولایت‌پذیری. / پاک‌دامنی و پاک‌چشمی مردان / پاک‌دامنی و پاک‌چشمی زنان / حجاب زنان / کوشش در راه خدا / برپا داشتن نماز / سخت‌گیری بر کفار معارض / مهربانی مؤمنان با همدیگر / جهاد با مال و جان / تلاوت قرآن / پاکی و تزکیه طلبی / حکمت‌آموزی شکرگزاری / اعمال ما تقدم.
		شاخص‌های سلبی: اجتناب از؛ پیروی از شیطان / رشوه / سوگند تعمدی / سوگند فریب / کبائر از گناهان / غفلت از نماز / اجبار پذیرش در دین و ایمان...

نتایج پرسش دوم پژوهش: انطباق محتوای کتاب‌های آموزش قرآن دوره اول متوسطه با مولفه‌ها و شاخص‌های قرآن چگونه است؟

بررسی محتوای کتاب‌های آموزش قرآن دوره اول متوسطه از منظر مولفه‌های تربیتی قرآنی مورد بررسی قرار گرفته است بر این اساس باید اشاره کرد که مجموعه آیات ارائه شده در هر درس فاقد ترجمه فارسی می‌باشد اما در هر درس قسمتی از برخی آیات در قالب فعالیت‌های کلاسی و برای آموزش معانی برخی لغات، ضمائر و آموزش قرائت قرآن ترجمه شده است. باید اشاره کرد که در کتاب آموزش قرآن پایه نهم (جدای از آیات هر درس) حدود ۲۰ آیه در سراسر کتاب تحت عنوان شناخت. همراه با ترجمه آورده شده است.

کتاب آموزش قرآن پایه هفتم متشکل از ۱۲۶ صفحه، حاوی آیاتی از سوره‌های یونس تا مومنون (۱۳ سوره) و جمعاً شامل ۲۰۰ آیه می‌باشد. کتاب آموزش قرآن پایه هشتم متشکل از ۱۲۴ صفحه است و حاوی آیاتی از سوره‌های مومنون تا غافر (۱۷ سوره) و جمعاً شامل ۲۲۰ آیه می‌باشد.

همچنین کتاب آموزش قرآن پایه نهم متشکل از ۱۲۰ صفحه و حاوی آیاتی از سوره‌های شورا تا حاشیه (۲۲ سوره) به انضمام آیات مبحث شناخت جمعاً شامل ۲۷۵ آیه می‌باشد. در جدول زیر می‌توان سوره‌ها و آیات استفاده شده در کتب آموزش قرآن دوره اول متوسطه را مشاهده کرد.

جدول ۲. سوره‌ها و آیات کتاب‌های آموزش قرآن پایه‌های هفتم هشتم نهم دوره اول متوسطه.

کتاب قرآن هفتم		کتاب قرآن هشتم		کتاب قرآن نهم	
سوره	آیات	سوره	آیات	سوره	آیات
یونس	۵۴-۶۰/۱-۶ ۱۰۸-۱۰۹	مومنون	۱-۱۶	شوری	۱۳-۱۵
هود	۴۵-۵۰/۱-۴ ۱۲۰-۱۲۳	نور	۳۷-۴۱	زخرف	۱-۱۱
ابراهیم	۷۸-۹۳	فرقان	۴۵-۵۴/۱-۶	دخان	۱-۱۶
یوسف	۳۶-۴۰/۱-۳	شعرا	۱۰۵-۱۲۲/۱-۷	جاثیه	۱۵-۲۱
حجر	۲۸-۴۶	نمل	۵۹-۶۴/۱۵-۱۹	احقاف	۹-۱۴
نحل	۶۵-۷۰/۵-۱۳	قصص	۷۶-۸۰/۱-۷	محمد(ص)	۱-۷
اسراء	۷۸-۸۵/۹-۱۵	عنکبوت	۴۱-۴۶/۱-۸	فتح	۱-۷
کهف	۴۶-۵۱/۱-۱۰ ۱۰۳-۱۱۰	روم	۱-۹	حجرات	۹-۱۱
مریم	۱-۱۱	لقمان	۱-۱۱	ذاریات	۱-۲۱
طه	۱۲۱-۱۳۵/۱۷-۳۵	احزاب	۴۱-۴۹/۱-۵	قمر	۴۰-۵۵
انبیاء	۸۳-۹۰/۴۷-۵۶	سبا	۱-۶	الرحمن	۱-۱۸
حج	۷۳-۷۸/۵۵-۶۲	فاطر	۱-۶	واقعه	۵۷-۷۴
مومنون	۱۰۹-۱۱۸	یاسین	۱۳-۲۷	حدید	۲۵-۲۸
ابراهیم	۳۵-۴۱/۱-۵	صافات	۱۰۰-۱۱۳	حشر	۱۸-۲۴

ص	۳۱-۲۶	صف	۱۰-۱۴
زمر	۱۱-۱۸	جمعه	۶-۱۱
غافر	۶۰-۶۶/۱-۷	تغابن	۱-۶
		ملک	۱-۱۰
		نوح	۱-۱۲
		مزمّل	۱-۱۴
		نبأ	۱-۲۰
		غاشیه	۱-۲۶

چگونگی انطباق مولفه‌ها و شاخص‌های تربیتی قرآنی با حیطه‌های تربیتی چهارگانه.

از آنجایی که بسیاری از شاخص‌های تربیتی قرآنی به صورت غیر مستقیم از فحوای آیات استخراج شده‌اند لذا مواردی از آن‌ها برای تبیین در زیر ذکر می‌گردد.

شاخص‌هایی مانند مهربانی، مهرورزی و عدالت ورزی عموماً برگرفته از صفات خداوند هستند نه اینکه لزوماً و به صورت مستقیم مورد توصیه قرار گرفته باشد. همین که خداوند در آیات قرآنی بدین صفات توصیف شده است لذا به عنوان یک الگو پردازی قرآنی در قالب شاخص‌های تربیتی مورد توجه قرار گرفته است. اگرچه در آیاتی این شاخص‌ها به صورت مستقیم و خطابی نیز به کار گرفته شده است.

در جدول زیر میزان انطباق و فراوانی مولفه‌ها و شاخص‌های تربیتی قرآنی در کتاب‌های آموزش قرآن پایه‌های هفتم-هشتم و نهم (دوره اول متوسطه) قابل بررسی است.

جدول ۳. فراوانی مولفه‌های تربیتی در کتاب آموزش قرآن دوره متوسطه اول

حیطه شناختی	پایه‌های تحصیلی	حیطه گرایشی	پایه‌های تحصیلی	حیطه رفتاری	پایه‌های تحصیلی	حیطه پیامدی	پایه‌های تحصیلی
مولفه‌ها:	۹ ۸ ۷	مولفه‌ها:	۹ ۸ ۷	مولفه‌ها:	۹ ۸ ۷	مولفه‌ها:	۹ ۸ ۷
باورها/تفکر / دانایی		انگیزه/احساس/تجربه		اراده/التزام		فروعات	
				عملی / عملکرد		دینی/ویکردها	
						ی ایمانی	
شاخص ایجابی		شاخص ایجابی		شاخص ایجابی		فروعات دینی	
توحید و یکتاپرستی	۲۰ ۱۸ ۱۶			وفای	۲ ۲	نماز	۳ ۶ ۶
				عهد/امانات			
وحی و نبوت	۱۴ ۱۲ ۵	پند و اندرز	۲ ۳ ۴	پایبندی	۱ ۱ ۱	روزه	
				شریعت (حلال و حرام)			
معاد	۶ ۴ ۴	مسئولیت پذیری	۲ ۳ ۲	احسان	۲ ۱	خمس/ذکات	۳ ۳ ۱
				والدین			
تفکر و تعقل	۵ ۲ ۱	شفقت/خیرخواهی	۲	عفو و گذشت	۲ ۱	حج	
بصیرت	۱	مهربانی	۱ ۳	اصلاح/صلح	۱	جهاد/شهادت	۳ ۲ ۱

برهان و استدلال	۱	۱	بخشایشگری	۲	۳	۱	فرو خوردن	امر به معروف	
پرسشگری	۱	۱	شکبیایی	۷	۲	۳	سبقت در کار	نهی از منکر	
علم و دانش	۳	۲	اعتدال ورزی	۱			انفاق	تبری	۲
								تولی	۲
شاخص سلبی			نشاط/شادی				انجام کار نیک	رویکرد ایمانی	
طاغوت	۷	۱۷	ندامت/عذرخواهی	۲	۱	۱	گفتار نیک	احتمام به قران	۸
(کفر، شرک، نفاق و بت پرستی)									
افکار باطل	۳	۲	قدردانی/نعمت‌های الهی	۸	۷	۲	کردار نیک	استغفار/توبه	۴
(شیطانی)									
عزت نفس			عدالت ورزی	۱	۱	۴	یاد و ذکر		۱
							خداوند		
شاخص سلبی			یاری کردن			۳	پاکدامنی		۱
غفلت			تلاش و کوشش	۲			توکل/پناه بردن به خدا		۲
شیفتگی/مال/دنیا	۳	۲	مشورت در امور				حجاب و عفاف		
سستی و غمگینی			شاخص سلبی	۲			عبادت با بیم و رقبت		۱
نخوت و تکبر	۱		ستمگری			۱	امید به لقا و پاداش		۵
ظن و گمان			کذب/دروغ بستن	۴		۲	اختر اندیشی		۱۱
هوا و هوس	۱	۱	تمسخر	۱	۲	۲	ایمان گرایی		۹
ناسپاسی	۲	۳	عیب جویی			۱	طلب آموزش و دعا		۸
دورویی و نفاق	۱	۱	القاب زشت			۱	شکر گذاری		۲
یاس و ناامیدی			انجام کار زشت	۲		۱	ولایت پذیری		
ر شک و حسد			دشنام دادن	۱			اعمال ماتقدم		۲
تردید/دو دلی	۱	۱	سخن لغو/بیهوده			۱			
			غیبت/سخن چیتی						
			دوستی با بدان						
			اسراف						
			تفرقه/اختلاف						

براساس داده‌های جدول شماره ۳؛ مجموع فراوانی مولفه‌های تحلیل شده در کتاب آموزش قرآن در دوره اول متوسطه به این صورت بوده است که در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده، در حیطه شناختی در بخش شاخص‌های ایجابی توحید و یکتاپرستی در کتاب پایه نهم با ۲۰ بار تکرار (فراوانی)، در پایه هشتم با ۱۸ بار تکرار، در پایه هفتم با ۱۶ فراوانی بیشترین میزان توجه را در میان

شاخص‌های تربیتی داشته است؛ همچنین در حیطه شناختی در بخش شاخص‌های ایجابی کمترین توجه مربوط به مولفه تربیتی بصیرت با یک فراوانی در کتاب آموزش قرآن پایه هشتم بوده است.

در میان شاخص‌های سلبی حیطه شناختی بیشترین فراوانی مربوط به مولفه طاغوت (کفر، شرک، نفاق و بت پرستی) بوده است به این صورت که در پایه هشتم با ۱۷ فراوانی، در پایه نهم با ۱۲ فراوانی و پایه هفتم با ۷ فراوانی و کمترین توجه به مولفه تربیتی افکار باطل و شیطانی با ۳ فراوانی در پایه هفتم، ۲ فراوانی در پایه هشتم و ۲ فراوانی در پایه نهم بوده است.

در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده، در حیطه گرایشی در بخش شاخص‌های ایجابی مولفه قدردانی / نعمت‌های الهی با ۸ فراوانی در پایه هفتم، ۷ فراوانی در پایه هشتم و ۲ فراوانی در پایه نهم بیشترین توجه را داشته است. همچنین در این بخش مولفه تربیتی عزت نفس و شادی - نشاط با صفر فراوانی در سه پایه تحصیلی کمترین میزان توجه را داشته‌اند.

در بخش شاخص‌های سلبی در حیطه شناختی؛ مولفه‌های شیفتگی مال دنیا با ۳ فراوانی در پایه هشتم، ۲ فراوانی در پایه نهم و همچنین مولفه ناسپاسی با ۲ فراوانی در پایه هفتم و ۳ فراوانی در پایه هشتم بیشترین میزان توجه را داشته‌اند و کمترین میزان توجه به مولفه ظن و گمان با صفر فراوانی در سه پایه دوره اول متوسطه بوده است.

در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده، در حیطه رفتاری در بخش شاخص‌های ایجابی مولفه انجام کار نیک در پایه هشتم با ۶ فراوانی، عدالت ورزی در پایه نهم با ۴ فراوانی سبقت در کار خیر و یاری رساندن در پایه و نهم با ۳ فراوانی بیشترین میزان تکرار را داشته‌اند و مولفه‌های کردار نیک و مشورت در امور با فراوانی صفر در سه پایه کمترین میزان توجه را داشته‌اند. همچنین در بخش شاخص‌های سلبی در حیطه رفتاری باید اشاره کرد که کذب و دروغ با ۴ فراوانی در پایه هفتم و ۲ فراوانی در پایه نهم، مولفه تمسخر با ۲ فراوانی در پایه هفتم، ۱ فراوانی در پایه هشتم و ۲ فراوانی در پایه نهم بیشترین تکرار را داشته‌اند و مولفه‌های غیبت / سخن چینی، دوستی با بدان، اسراف، تفرقه / اختلاف و دشنام با صفر فراوانی کمترین میزان توجه را داشته‌اند.

در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده در حیطه پیامدی در بخش فروعاً؛ مولفه نماز با ۶ فراوانی در پایه هفتم، ۶ فراوانی در پایه هشتم و ۳ فراوانی در پایه نهم بیشترین تکرار را داشته‌اند. همچنین روزه، حج، امر به معروف و نهی از منکر با فراوانی صفر کمترین توجه و تکرار را داشته‌اند. همچنین در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده در حیطه پیامدی در بخش رویکرد ایمانی مولفه‌های تربیتی اهتمام به قرآن در پایه هفتم با ۸ فراوانی، در پایه هشتم با ۳ فراوانی و در پایه نهم با ۱۱ فراوانی بیشترین تکرار را داشته‌اند. مولفه ایمان گرایی در پایه هفتم با ۹ فراوانی، در پایه هشتم با ۸ فراوانی و در پایه نهم با ۱۵ فراوانی بیشتر تکرار را داشته‌اند و مولفه‌های ولایت‌پذیری و حجاب و عفاف بدون هرگونه تکراری کمترین توجه را داشته‌اند.

نتایج پرسش سوم پژوهش: انطباق محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه دوم با مولفه‌ها و

شاخص‌های قرآن چگونه است؟

براساس داده‌های جدول ۴؛ مجموع فراوانی مولفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های دین و زندگی دوره دوم متوسطه به این صورت بوده است که در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده، در حیطه شناختی در بخش شاخص‌های ایجابی مولفه توحید و یکتاپرستی

در پایه دهم ۸ مولفه، در پایه یازدهم ۱۲ مولفه و در پایه دوازدهم ۱۲ مولفه داشته است؛ همچنین در میان شاخص‌های این بخش مولفه وحی و نبوت در پایه دهم ۸ مولفه، در پایه یازدهم ۲۸ مولفه و در پایه دوازدهم ۴ فراوانی داشته است که در مجموع بیشترین فراوانی را داشته‌اند و در میان شاخص‌های ایجابی کمترین فراوانی مربوط به مولفه بصیرت با ۲ فراوانی در پایه دهم بوده است. در میان شاخص‌های سلبی در حیطه مولفه‌های شناختی بیشترین فراوانی مربوط به مولفه طاغوت (کفر، شرک، نفاق و بت پرستی) بوده که در پایه دهم ۴ مولفه، در پایه یازدهم ۴ مولفه و در پایه دوازدهم ۱۰ مولفه داشته است.

در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده، در حیطه گرایشی در بخش شاخص‌های ایجابی مولفه شکیبایی با ۲ فراوانی در پایه دهم، با ۲ فراوانی در پایه یازدهم و ۲ فراوانی در پایه دوازدهم بیشترین توجه و تکرار را داشته است. در همین بخش باید اشاره کرد که مولفه ندامت و عذرخواهی با ۴ فراوانی در پایه دهم، ۱ فراوانی در پایه یازدهم و ۱ فراوانی در پایه دوازدهم بیشترین توجه و تکرار را داشته است. همچنین در این بخش نشاط/شادی با یک تکرار کمترین میزان توجه را داشته‌اند. در بخش شاخص‌های سلبی در حیطه گرایشی؛ مولفه‌های شیفتگی مال دنیا شیفتگی /مال/ دنیا با ۶ فراوانی در پایه دهم، ۲ فراوانی در پایه یازدهم و ۱ فراوانی در پایه دوازدهم بیشترین میزان توجه را داشته‌اند و کمترین میزان توجه مربوط به مولفه‌های دورویی و نفاق، یاس و ناامیدی و غفلت با فراوانی صفر در سه پایه دوره متوسطه دوم بوده است.

در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده، در حیطه رفتاری در بخش شاخص‌های ایجابی مولفه انجام کار نیک با ۴ بار تکرار در پایه دهم، ۵ بار تکرار در پایه یازدهم و ۵ بار تکرار در پایه دوازدهم بیشتر فراوانی و توجه را به خود اختصاص داده‌اند. در این بخش همچنین مولفه‌های پایبندی به شریعت (حلال و حرام)، انفاق و عدالت ورزی هر کدام در مجموع ۱۱ بار تکرار داشته‌اند و در رتبه‌های بعدی تکرار و توجه قرار دارند.

همچنین در بخش شاخص‌های سلبی در حیطه رفتاری باید اشاره کرد که مولفه انجام کار زشت با ۸ بار تکرار در پایه دهم، ۵ بار تکرار در پایه یازدهم و ۶ بار تکرار در پایه دوازدهم بیشترین میزان تکرار و توجه را داشته است و بعد از آن مولفه ستمگری با مجموعاً ۱۲ بار تکرار در هر سه پایه تحصیلی بیشترین فراوانی را داشته است. همچنین در بخش سلبی مولفه‌های دشنام دادن، سخن لغو/بی‌هوده غیبت/سخن چینی و اسراف با صفر فراوانی کمترین میزان توجه را داشته‌اند.

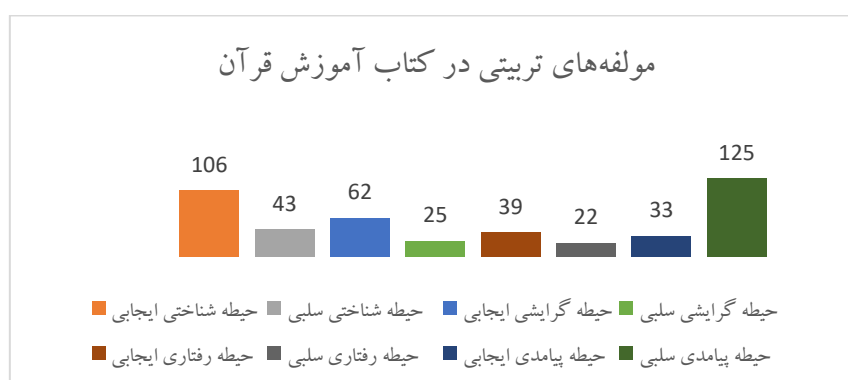
در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده در حیطه پیامدی در بخش فروعات؛ مولفه نماز با ۹ فراوانی در مقطع پایه دهم، ۴ فراوانی در پایه یازدهم و ۴ فراوانی و تکرار در پایه دوازدهم بیشتر توجه و تکرار را داشته است. همچنین مولفه‌های حج، امر به معروف و نهی از منکر با فراوانی صفر کمترین توجه و تکرار را داشته‌اند.

همچنین در میان شاخص‌های تربیتی احصا شده در حیطه پیامدی در بخش رویکرد ایمانی مولفه‌های تربیتی ایمان گرایی در پایه دهم با ۲۶ فراوانی، در پایه یازدهم با ۱۲ فراوانی و در پایه دوازدهم با ۱۲ فراوانی بیشترین تکرار را داشته‌اند. در همین بخش

مولفه اخرت اندیشی با ۲۱ با تکرار در پایه دهم، ۶ تکرار در پایه یازدهم و ۷ تکرار در پایه دوازدهم بیشتر فراوانی و توجه را داشته است. همچنین در این بخش مولفه ولایت‌پذیری با ۳ فراوانی و مولفه عبادت با بیم و رقبت بدون هرگونه تکراری کمترین توجه را داشته‌اند.

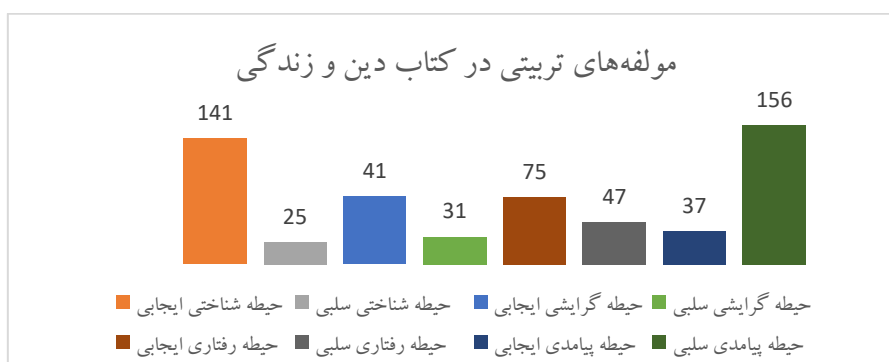
نتایج پرسش چهارم پژوهش: کدام مولفه‌های تربیتی بیشتر و کدام یک کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؟

بررسی یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در کتاب آموزش قرآن دوره اول متوسطه بیشترین توجه معطوف به مولفه تربیتی حیطه پیامدی بخش مولفه‌های رویکرد ایمانی با ۱۲۵ تکرار بوده است؛ بعد از آن مولفه حیطه شناختی مولفه ایجابی با ۱۰۶ تکرار بیشترین فراوانی را داشته‌اند. همچنین باید اشاره کرد که کمترین توجه به مولفه‌های تربیتی مربوط به حیطه رفتاری در شاخص‌های سلبی با ۲۲ تکرار بوده است. در نمودار زیر می‌توان میزان تکرار مولفه‌های تربیتی در کتاب آموزش قرآن دوره اول متوسطه را مشاهده کرد.

شکل ۱. فراوانی مولفه‌های تربیتی کتاب آموزش قرآن دوره اول متوسطه

همچنین بررسی یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در کتاب دین و زندگی دوره دوم متوسطه بیشترین توجه معطوف به مولفه تربیتی حیطه پیامدی بخش مولفه‌های رویکرد ایمانی با ۱۵۶ تکرار بوده است، بعد از آن مولفه حیطه شناختی مولفه ایجابی با ۱۴۱ تکرار بیشترین فراوانی را داشته‌اند. همچنین باید اشاره کرد که کمترین توجه به مولفه‌های تربیتی مربوط به حیطه شناختی در شاخص‌های سلبی با ۲۵ تکرار بوده است. در نمودار زیر می‌توان میزان تکرار مولفه‌های تربیتی در کتاب دین و زندگی دوره دوم متوسطه را مشاهده کرد.

شکل ۲. فراوانی مولفه‌های تربیتی کتاب دین و زندگی دوره دوم متوسطه

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که محتوای کتاب‌های «آموزش قرآن» در دوره اول متوسطه و «دین و زندگی» در دوره دوم متوسطه بیش از هر چیز بر ابعاد شناختی و پیامدی تمرکز داشته است، در حالی که ابعاد گرایشی و رفتاری کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. این نتیجه به‌ویژه در دوره نوجوانی و جوانی که شکل‌گیری هویت دینی دانش‌آموزان به‌طور جدی در حال تکوین است، از اهمیت خاصی برخوردار است. بر اساس مبانی نظری تعلیم و تربیت اسلامی، تربیت باید متوازن و همه‌جانبه باشد و ابعاد شناختی، عاطفی، گرایشی، رفتاری و پیامدی را همزمان در برگیرد (5-9). در واقع، غلبه یک بعد بر سایر ابعاد می‌تواند منجر به ایجاد شکاف میان باور، گرایش و عمل گردد؛ شکافی که در زندگی دینی و اجتماعی دانش‌آموزان خود را نشان می‌دهد.

از یک منظر، می‌توان این یافته‌ها را در پرتو نظریات روان‌شناسی تربیتی تبیین کرد. نظریه‌های یادگیری معاصر تأکید دارند که یادگیری تنها زمانی پایدار و معنادار است که میان دانش پیشین و تجربه عملی ارتباط برقرار شود (15-17). وقتی محتوای درسی صرفاً به انتقال دانش شناختی محدود می‌شود، دانش‌آموزان در سطح آگاهی باقی می‌مانند و فرصت کمتری برای تمرین و تجربه عملی آموزه‌های دینی پیدا می‌کنند. در همین راستا، تأکید بر بُعد پیامدی در کنار شناختی، اگرچه حاکی از توجه به نتایج ایمان و باور است، اما بدون تقویت گرایش‌های قلبی و رفتارهای عملی، به شکل‌گیری یک تربیت ناقص منجر می‌شود.

مطالعات پیشین نیز نتایج مشابهی را گزارش کرده‌اند. برای مثال، پژوهش عبیدی و همکاران نشان داد که کتاب‌های دین و زندگی بیشتر بر مفاهیم شناختی تمرکز داشته و توجه کمتری به گرایش‌ها و رفتارها داشته‌اند (10). به همین ترتیب، تحلیل محتوای کتب درسی عربی در دوره متوسطه اول نیز نشان داد که تأکید بیشتر بر ابعاد دانشی و شناختی بوده و سایر ابعاد کمتر برجسته شده‌اند (11). این یافته‌ها با نتایج حاضر هم‌راستا است و بر ضرورت بازنگری در محتوای درسی برای تقویت ساحت‌های گرایشی و رفتاری تأکید دارند.

از سوی دیگر، بررسی مطالعات جدید در حوزه طراحی الگوهای برنامه درسی نشان می‌دهد که رویکردهای نوین می‌توانند به اصلاح این عدم توازن کمک کنند. پژوهش‌هایی در ایران و خارج از کشور تأکید کرده‌اند که مدل‌های مبتنی بر آموزش مثبت‌نگر یا آموزش محیط‌زیستی ظرفیت‌های زیادی برای ایجاد تعادل میان ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری دارند (20، 21). همچنین، تطبیق برنامه درسی با تحولات فناورانه و استفاده از ابزارهای هوش مصنوعی می‌تواند به تعمیق یادگیری و درگیر کردن دانش‌آموزان در فرآیند تربیت دینی کمک کند (22). این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که می‌توان با تلفیق رویکردهای نوین آموزشی و شاخص‌های قرآنی، برنامه‌ای متوازن‌تر برای تربیت دینی دانش‌آموزان طراحی کرد.

یافته‌های پژوهش حاضر را می‌توان در پرتو شرایط اجتماعی و فرهنگی امروز نیز تحلیل کرد. نسل نوجوان امروز در معرض تغییرات سریع فرهنگی و اجتماعی قرار دارد و نقش خانواده و همسالان در شکل‌گیری رفتارهای آنان همچنان پررنگ است (19). در

چنین فضایی، اگر محتوای آموزشی صرفاً در سطح شناختی باقی بماند، نمی‌تواند با چالش‌های هویتی و رفتاری دانش‌آموزان مقابله کند. در مقابل، اگر محتوا به گونه‌ای طراحی شود که هم‌زمان انگیزه‌های درونی، رفتارهای اجتماعی و پیامدهای دینی را تقویت کند، می‌تواند به شکل‌گیری هویت دینی پایدار و مقاوم منجر شود.

این بحث همچنین با رویکردهای فلسفی آموزش قابل تبیین است. از دیدگاه اندیشمندان اسلامی، تربیت تنها انتقال دانش نیست بلکه فرآیندی برای تزکیه، خودسازی و رشد همه‌جانبه است (13، 14). مطهری نیز بر این نکته تأکید داشت که تربیت باید با فطرت انسان هماهنگ باشد و در همه ابعاد رشد ایجاد کند (5، 6). همین دیدگاه در فلسفه‌های غربی آموزش نیز مشاهده می‌شود، به‌ویژه در رویکردهای برنامه‌ریزی درسی که تأکید بر جامعیت و توازن دارند (29-32). نتایج پژوهش حاضر با این دیدگاه‌ها همسو است و نشان می‌دهد که غفلت از ابعاد گرایشی و رفتاری در محتوای درسی با فلسفه اصیل تعلیم و تربیت اسلامی و جهانی در تضاد است. از منظر جامعه‌شناسی آموزش نیز می‌توان گفت که کارکرد اصلی آموزش دینی در جامعه اسلامی، تقویت انسجام اجتماعی و شکل‌دهی به هویت مشترک است (27). اما این کارکرد تنها زمانی تحقق می‌یابد که محتوا به گونه‌ای طراحی شود که باورهای دینی را به رفتارهای اجتماعی و اخلاقی پیوند دهد. در غیر این صورت، دانش‌آموزان ممکن است در سطح دانشی به مفاهیم دینی آگاهی پیدا کنند اما در عمل، توانایی به‌کارگیری این مفاهیم در زندگی روزمره را نداشته باشند.

همچنین، نتایج این پژوهش نشان داد که مؤلفان کتاب‌های درسی بیشتر به آیات کلی و انذاری توجه کرده‌اند و از ظرفیت آیات تربیتی و الگویی غفلت شده است. این امر می‌تواند با مباحث نظری مربوط به انتخاب محتوا در برنامه درسی مرتبط باشد. بر اساس مبانی برنامه‌ریزی درسی، انتخاب محتوا باید نه تنها بر اساس اهداف شناختی، بلکه با توجه به نیازهای مخاطبان و اهمیت اجتماعی و فرهنگی موضوع صورت گیرد (25، 26). از این منظر، نتایج نشان می‌دهد که هنوز فاصله قابل توجهی میان اهداف اعلام‌شده نظام آموزشی و محتوای واقعی کتاب‌های درسی وجود دارد.

از سوی دیگر، پژوهش‌های بین‌المللی در حوزه آموزش دینی و اخلاقی نیز نشان داده‌اند که برنامه‌های درسی باید متناسب با شرایط فرهنگی و اجتماعی جوامع طراحی شوند. پژوهش‌های اخیر در اندونزی و مالزی تأکید کرده‌اند که آموزش دینی باید با مفاهیم اعتدال دینی و تحولات شهرنشینی و فناوری همسو باشد (23، 24). چنین یافته‌هایی تأکید می‌کند که اصلاح محتوای کتاب‌های درسی در ایران نیز باید در راستای همسویی با شرایط روز جامعه و نیازهای نسل جوان صورت گیرد.

در مجموع، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که اگرچه کتاب‌های درسی قرآن و دین و زندگی تا حدی به شاخص‌های تربیتی قرآن توجه کرده‌اند، اما همچنان در توجه به ابعاد گرایشی و رفتاری کاستی‌های جدی وجود دارد. این کاستی‌ها می‌تواند در بلندمدت به ایجاد فاصله میان دانش نظری و رفتار عملی دانش‌آموزان منجر شود. بنابراین، بازنگری اساسی در محتوای کتاب‌ها با تأکید بر تعادل میان ابعاد مختلف تربیت، ضرورتی انکارناپذیر است.

یکی از محدودیت‌های این پژوهش، تمرکز صرف بر محتوای کتاب‌های درسی رسمی بوده است. بدین معنا که سایر عوامل مؤثر بر تربیت دینی دانش‌آموزان مانند نقش معلمان، محیط مدرسه، خانواده و رسانه‌های اجتماعی در این بررسی لحاظ نشده‌اند. همچنین، پژوهش تنها از روش تحلیل محتوا بهره گرفته و به بررسی مستقیم نگرش‌ها یا رفتارهای دانش‌آموزان نپرداخته است. محدودیت دیگر، تمرکز بر یک بازه زمانی خاص و نبود مقایسه میان تغییرات محتوای کتاب‌ها در دوره‌های مختلف است که می‌تواند در تحلیل روندی آموزش دینی اثرگذار باشد.

پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده به بررسی تطبیقی محتوای کتاب‌های درسی ایران با کشورهای دیگر بپردازند تا امکان مقایسه میان رویکردهای مختلف آموزش دینی فراهم شود. همچنین، لازم است پژوهش‌هایی ترکیبی انجام شود که علاوه بر تحلیل محتوا، تأثیر واقعی کتاب‌های درسی بر نگرش‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای دانش‌آموزان را نیز بررسی کنند. استفاده از روش‌های کیفی مانند مصاحبه با معلمان و دانش‌آموزان می‌تواند ابعاد پنهان و کیفی آموزش دینی را آشکار سازد. بررسی روند تغییرات محتوای کتاب‌ها در طول زمان نیز می‌تواند به درک بهتر مسیر تحولات آموزشی کمک کند.

در سطح عملی، بازنگری محتوای کتاب‌های درسی قرآن و دین و زندگی باید در دستور کار سیاست‌گذاران آموزشی قرار گیرد. این بازنگری باید به گونه‌ای باشد که ضمن حفظ غنای معرفتی، ابعاد گرایشی و رفتاری را نیز تقویت کند. استفاده از رویکردهای میان‌رشته‌ای، بهره‌گیری از فناوری‌های نوین آموزشی و توجه به نیازهای واقعی نسل جوان می‌تواند کارایی این کتاب‌ها را افزایش دهد. همچنین، آموزش معلمان برای استفاده از روش‌های فعال تدریس و ایجاد فرصت‌های عملی برای تجربه آموزه‌های دینی می‌تواند به پیوند میان دانش و عمل کمک کند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Syafi'i Si, Shokheh M. The Role of Modernizing Islamic Religious Education and Character Building in Facing the Challenges of Juvenile Delinquency in the Digital Era. *Al-Ulum Jurnal Pemikiran Dan Penelitian Ke Islaman*. 2025;12(1):73-83. doi: 10.31102/alulum.12.1.2025.73-83.
2. Soeparwati, Ahmad Z, Sumarni S, Istiningsih I. The Grit Character Education Model Based on Islamic Values for Madrasah Ibtidaiyah Students: A Systematic Literature Review. *Khazanah Pendidikan Islam*. 2025;7(1):1-19. doi: 10.15575/kpi.v7i1.40255.
3. Rohim A, Madzaly MYA. Analysis of Evaluation Techniques in the Book "Islamic Religious Education and Ethics" for Eleventh Grade Students of Madrasah Aliyah. *Edukasi Islami Jurnal Pendidikan Islam*. 2025;14(01):67-86. doi: 10.30868/ei.v14i01.8054.
4. Pratiwi AY, Ihwan MB. Syawir Education Response to the Digital Era: Challenges and Opportunities to Use Maktabah Syamilah. *Ijgie (International Journal of Graduate of Islamic Education)*. 2025;6(1):202-9. doi: 10.37567/ijgie.v6i1.3750.
5. Motahari M. An Introduction to Islamic Worldview. *Majmou'e-ye Asar*. 2. Tehran: Sadra Publications; 1995.
6. Motahari M. *The Perfect Man*. Qom: Sadra Publications; 1997.
7. Motahari M. *Walas and Velayats*. Qom: Sadra Publications; 2001.
8. Motahari M. *Education and Training in Islam*. Tehran: Sadra Publications; 2007.
9. Mesbah Yazdi MT. *Guardianship: The continuation of the mission*. 2012.
10. Abedi F, Monadi M, Khademi M, Kiamanesh A. Content analysis of the religious education textbooks of the secondary school period with emphasis on educational indicators in the national curriculum. *Scientific-Research Quarterly of Education and Training*. 2018;34(3):101-20.
11. Irandoost F, Jalaei M, Najafi Ivaki A. Content analysis of comprehension of Arabic text books in junior high school according to Barrett's classification. *Studies on Arabic Language and Literature*. 2021;11(31):23-50. doi: 10.22075/lasem.2021.20472.1238.
12. Zare Z, Imani M, Karimi Khoeigani R. An analytical-critical review of the dimensions of the value system of religious education for first-secondary students and its relationship with religious education and risky behaviors. *Basirat va Tarbiyat-e Eslami Journal*. 2022(61):125-48.
13. Bagheri K. *A New Look at Islamic Education and Training*. Tehran: Madreseh Publications; 2003.
14. Rafiei B. *Views of Muslim Thinkers on Education and Training and Their Foundations*. Tehran: SAMT Publications; 2000.
15. Seif AA. *Modern Educational Psychology*. Tehran: Dowran; 2008.
16. Sha'bani H. *Educational and Training Skills*. Tehran: SAMT; 2004.
17. Shoari Nejad AA. *The Philosophy of Education*. Tehran: Amirkabir Publications; 1991.
18. Ricciardelli LA, Nackerud L, Quinn AE, Sewell M, Casiano B. Social media use, attitudes, and knowledge among social work students: Ethical implications for the social work profession. *Social Sciences & Humanities Open*. 2020;2(1). doi: 10.1016/j.ssaho.2019.100008.
19. Livazović G. Role of family, peers and school in externalised adolescent risk behaviour. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. 2017;53(Supplement):186-203.
20. Fel Araghi A, Azodolmolki S, Hosseini Mirsafi AA. Design and Validation of a Curriculum Model Based on Positive Education Approach in Iran's Secondary Education. *Iranian Journal of Educational Sociology*. 2024;7(1):179-88. doi: 10.61838/kman.ijes.7.1.17.
21. Bezi A, Fakoori H, Bayani AA, Saemi H. Design and Validation of an Environmental Education Curriculum Model for Higher Education Based on the "Aker" Approach. *Iranian Journal of Educational Sociology*. 2024;7(1):79-90. doi: 10.61838/kman.ijes.7.1.8.
22. Hernawati S, Hafizh M, Arya MNF. Adjusting the Ideal Islamic Religious Education Curriculum to the Development of AI-Based Technology. *Progresiva Jurnal Pemikiran Dan Pendidikan Islam*. 2024;13(01):129-44. doi: 10.22219/progresiva.v13i01.32931.
23. Suparta S. Religious Moderation-Based Curriculum for Urban Muslims: A Study in Islamic University of Indonesia Islamic Boarding School. *Akademika Jurnal Pemikiran Islam*. 2024;29(1):1. doi: 10.32332/akademika.v29i1.8732.
24. Nst AM. Curriculum Concepts and Theories From the Perspective of Islamic Education. *Studi Multidisipliner Jurnal Kajian Keislaman*. 2024;11(2):219-34. doi: 10.24952/multidisipliner.v11i2.13418.
25. Mehr Mohammadi M. A comparative study of curriculum planning systems in the Islamic Republic of Iran and the Federal Republic of Germany. 2004. p. 95-122.
26. Mehrmohammadi M. *Curriculum: Perspectives, Approaches, and Outlooks*. Tehran: SAMT; 2004.

27. Saroukhani B. Research Methods in Social Sciences. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies; 2008.
28. Dekhoda AA. Dekhoda Dictionary. Tehran: Dekhoda Dictionary Institute, University of Tehran; 1998.
29. Ornstein AC, Hunkins FP. Foundations, Principles, and Issues in Curriculum. Tehran: Islamic Azad University, Science and Research Branch Publications; 2005.
30. Maleki H. Curriculum Planning (Action Guide). Tehran: Payam-e Andisheh; 2005.
31. Group of W. The Philosophy of Education and Training. Qom: Hawzah and University Cooperation Office; 2005.
32. Gall MD, Borg WR, Gall JP. Quantitative and Qualitative Research Methods in Educational Sciences and Psychology. Tehran: SAMT and Shahid Beheshti University Publications; 2004.